

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt : XIX

Cumhuriyetin 50. Yıldönümüne armağan

Yayın Komisyonu:

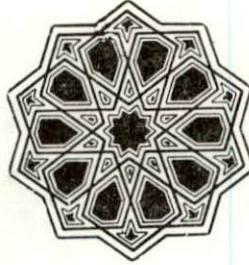
Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)
Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN
Prof. Dr. İ. A. ÇUBUKÇU
Doç. Dr. M. HATİBOĞLU
Doç. Dr. Hüseyin ATAY

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XIX

Cumhuriyetin 50. Yıldönümüne armağan

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

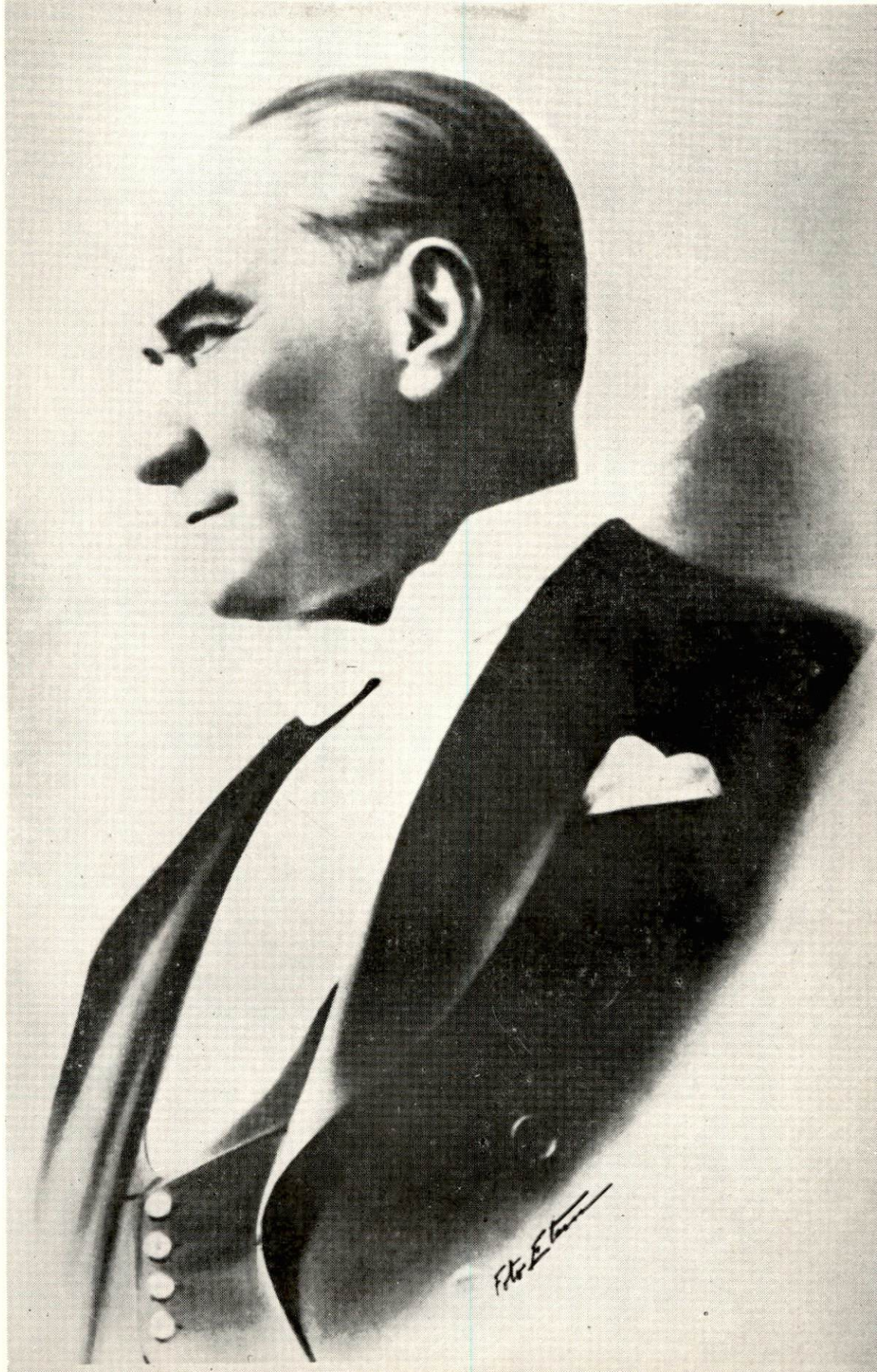
GH : XIX

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1973

Çıktı Yılı: 50. Yılında...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Yunus Emre ve Din Felsefesi</i> .	1
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Parmenides ve Varlık Meselesi</i>	17
Prof. Dr. Şakir BERKİ, <i>İslâm Hukukunun Ana Hatları</i>	29
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU, <i>Dinler Bilimi</i>	41
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>İbn Hibbân ve Tefsiri</i>	49
Doç. Dr. Mehmed S. HATİBOĞLU, <i>Hazret-i Aişe'nin Hadis Tenkitçiliği</i>	59
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Dinî Türk Musikisinde XVII. Yüzyılda Kullanılmış Makamlar</i>	75
Dr. M. Esad KILIÇER, <i>Kemâlpaşazade'nin Aile Hukuku ile İlgili Bazı Fetvâları</i>	83
Dr. Mehmet DAĞ, <i>İslâm Felsefesinde Aristocu Zaman Görüşü</i>	97
Dr. Beyza BİLGİN, <i>İslâm'da Muhtesiplik ve Eğitim Yönünden Değeri</i>	117
Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Re'y ve İctihad</i>	123
Prof. Dr. Muhsin MAHDİ, <i>Çağımızın İslâm Düşüncesinde İslâm Felsefesi</i> (Çev. Hüseyin ATAY)	133
Laura Veccia VAGLIERI, <i>Ali-Muâviye Mücadelesi ve Hârici Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi</i> (Çev. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI)	147
Şeyh Muhammed ABDUH, <i>İslâmın Müsamahasına Dönüş</i> . (Çev. Osman KESKİOĞLU)	151

	<u>Sayfa</u>
W. D. Ross, <i>Aristo'da Tabiat Felsefesi</i> (Çev. S. Hayri BOLAY) ...	155
Joachim WACH, <i>Toplumun Dini Teşkilatlanması</i> (Çev. Dr. M. Rami AYAS)	175
S. PİNES, <i>İbni Sinâ ve "Risâletü'l-Füsus Fi'l-Hikme"nin Yazarı</i> (Çev. Kifayet ÖZAYDIN)	193
Hartmuth SCHMÖKEL, <i>Sumer Dini</i> (Çev. ve Açıklayan Mehmet Turhan ÖZDEMİR)	197
Ord. Prof. H. Z. ÜLKEN, <i>Prof. Dr. Hikmet Birand (1904-1972)</i> ...	219
İgnaz GOLDZİHER, <i>İslâmda Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler</i> (Çev. Dr. Cihad TUNÇ)	223
 <u>Kitap Tenkitleri :</u>	
<i>Muzaffer Sencer'in Allahın Varlığına Dair Bir Kitabı</i> (Süleyman Hayri BOLAY)	237
 <u>Kitap Tanıtma:</u>	
<i>Müşkilet al-İnsan</i> (S. Hayri BOLAY)	241
<i>Müellifine Okunulan Bir Asıl Nüsha ile Karşılaştırılıp Düzeltilmiş Bir Kitabı'l-İktidab Nüshası</i> (Günay TÜMER)	247
<i>Yeni Bir Humâyun-nâme Nüshası</i> (Günay TÜMER)	253

SUMER DİNİ

Yazan: HARTMUTH SCHMÖKEL

Çeviren ve açıklayan: MEHMET TURHAN ÖZDEMİR

Sumerler Çağı, beşerî inkişâfın ancak pek cüz'î bir bölümü olan beş bin yılını cisimlendirmekle, dünya tarihini tarihsel ve elle tutulabilir bir biçimde başlatmış olmaktadır. Bundan 50 000 yıl önce *Şaman*¹'lar, *Aurignacien*² ve *Magdalenien*³ avcıları için, çok arzulanıklar av hayvanlarının tasvirlerini, yaban öküzü, geyik ve yabanî at şeklinde, mağaralarının kaygan duvarlarına çiziyor-

* Bu yazı, *Hartmuth Schmökel*'in, *das Land Sumer* (W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1962, 3. baskı) adlı eserinin 122.-158. sayfaları arasında yer alan "*Aus Sumers Religion*" -Sumer Dini'nden- adlı bölümün tercümesidir.

1 Şamanizm'e bağlı toplumlarda, ruhlarla insanlar arasında aracı rolünü oynayan bir çeşit din adamıdır. Şamanist dünya görüşüne göre, bütün âlem iyi ve kötü ruhların etkisi altındadır. Ata ve akraba ruhlarından aldığı kuvvet ve ilham ile, bu ruhlarla ilgi kurmak yetkisi, yalnız Şaman'a aittir. İyi ruhların insanlar için faydalı ve hayırlı tesirlerini devam ettirmeğe, bir yandan da kötü ruhların zararlı faaliyetlerini önlemeğe yalnız onun gücü yeter. Bu maksatla düzenlediği âyinlerde, ruhlar ile temasa geçip, onları hoşnut ve râzî ederek istenilen neticeyi almaya çalışır.

Kuzey Asya Milletleri arasında, yalnız Mançu-Tunguz'lar "büyücü, sihirbaz" anlamına gelen Şaman sözünü kullanırlar. Daha sonra Sibiryâ sihirbazlarına verilen genel bir ad olarak, uluslararası Literatür'e geçmiştir. Eski Türkçe metinlerde, bazen "putperest rahip", bazen "sihirbaz" anlamında kullanılmıştır. Altay toplumlarına göre Şaman'lık, ailede irsen intikal eden ve bilhassa çocukluk çağında sar'a nöbetleri ile gelen bir hastalık sayılır. Böyle bir nöbete giren kimse, Şaman olmak istemez ise, ya delirir veya genç yaşta ölür. İslâm Ans. II, C. s. 310 v.d. bak.

Şamanizm "Schamanismus" (Sanskritçe) -Bazı ilkel (yazı kullanmayan) toplumlarda, ruh çağırma gayesi ile yapılan hareketler ve tasavvurlardır. Şaman, şahsen meslek edinerek veya soydan tevarüs etmek sureti ile bu işleri bilir, ruhları tanır ve onlara hükmeder. Vecit nöbetleri sırasında (ekseriya, trampet, şarkı, dans, uyuşturucu madde yardımı ile) ruhlar âlemi ile ilgi kurar. Şaman'ın toplumdaki yeri önemlidir. Laponya'dan bütün Sibiryâ'ya ve Eskimolar'a ve Kızılderililer'e kadar yayılmıştır. Sonraları Orta ve Güney Asya'da Şamanlığın yerini Büyük Dinler almıştır.

der kleine Brockhaus, II. C. s. 364.

2 Eski Taş Devri, Palaeolitikum

3 Eski Taş Devri'nin ilk basamağı, ismini kazılar neticesinde ele geçen belgelerin bulunduğu, Fransa'nın La Madeleine mevkiinden almıştır. d. klei. Bock. C. 2, s. 61.

lar ve bu şekilde bir büyü ile, bu av hayvanlarını taraftarları hesabına güven altına almış oluyorlardı; zannımızca bu inanç şekli, onları bugünün insanından bâriz bir şekilde ayırmış olmaktadır. Araya giren *Aeon*'lar ile, eski dünyanın bu ilk din adamları ve sanatkârlarından ayrılmış olduğu halde, bizden ancak birkaç bin yıl uzakta olan Sumer'li, fikrî ürünleri bakımından da bizimle akrabadır, hattâ bizden hiçbir suretle pek farklı bir şekilde düşünmediği ve bizler gibi hissettiği kesinlikle anlaşılmaktadır: Biz onun lisanını, yalnız kelime niteliği ve grameri gibi dış görüntüsü ile değil, aynı zamanda anlam bakımından da kavriyor ve böylece dinine de nüfuz edebiliyoruz.

Sumer'lere ait tarihsel belgeleri okuduğumuz zaman, ilk edindiğimiz intiba, burada inanç âleminin baştan sona kadar bütün yaşayışa hükmettiğidir. Sumer tarihinde, başlangıcından sonuna kadar, dev mabetler, sayısız dinî kitabeler, şehirlerin her yanında semaya yükselen basamak kuleler ve her kutsal binanın duvar kalıntıları arasında bulunan adak sunma tasvirleri, eski *Iraq Arabi*' (Irak - Arabistan) de bu insanların, bütün yaşayışlarını dine adadıklarını doğrulamaktadırlar. Fakat yine de bazı sınırlamalar yapmak zorundayız. Çiftçinin, devamlı olarak devlet zoru ile, çiftinden çubuğundan koparılıp, büyük mâbet projesinin kızgın güneş altındaki iş alanına çağrıldığında, neler düşündüğünü bilmiyoruz. *Lugalzaggesi*'nin muzaffer *Sargon*' tarafından kapatıldığı kafesinin içinde ve *Nippur*'daki tapınak kapısının önünde, ne acı düşünceler beslediğini hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz- halbuki, bir zamanlar o mabedin cümle kapısında, kendi din adamı ona, *Sumer Hükümrânlığı*'nı müjdelemişti. *Lagaş*'lı *Urnânşe*'nin⁹ çocukları ile birlikte, mabet inşası için tuğla sepetlerini taşıırken gösteren aile reliefinin ardında daha ziyade o zamanın resmî devlet evrakını, dinî vecdin gerçek sebeplerinden biri olarak tahmin etmekteyiz; ve kitabelere işlenen *III. Ur*¹⁰ *Hükümdarı*'nın süslü sözlerinin ne kadarının gerçek inanç eseri, ne kadarının ise sadece korku nedeni ile muhafaza edilen ge-

4 Dünyanın yaşı ile ilgili çok uzun zaman birimi, başlangıcı ve sonu belli olmayan, (ezeliyet ve ebediyet)

5 Uruk şehri'nin İlâhî Kralı, M. Ö. 2360 Das Land Sumer, Hartmuth Schmökel, W. Kohlhammer Verlag Stuttgart 1962, s. 65

6 Akad Kralı, takriben M. Ö. 2360-2295 Aynı Eser s. 18 v.d.

7 Eski Mezopotamya şehirlerinden Aynı Eser s. 11 v.d.

8 Eski Babil şehri, şimdiki adı Tello'dur. Güney Mezop.dadır, yapılan kazılar neticesinde tak. M. Ö. 3000 yıllarına ait birçok eser bulunmuştur. Aynı Eser s. 15 v.d., der Volks-Brockhaus 12. Baskı Wiesbaden 1956, s. 453.

9 Lagaş Kralı Aynı Eser s. 62 v.d.

10 Tak. M. Ö. 2065-1955 yılları arası Aynı Eser s. 24 v.d.

lenekler olduğunu şu anda artık tesbit edemeyiz. Bize intikal eden metinlerde, herşeyden önce hâkim sınıfın - İlahî Hükümdarların, Kralların, memurların ve papazların beyanları ile karşılaşırız, bunun anlamı ise, Hükümet ve dinin dayanakları demektir, böylece onların dinî tutumları tesbit edilmiş ve resmî bir duruma getirilmiş olmaktadır. Elde edilen ikinci grup belgeler olarak, ekonomik metinler ve dâva metinleri, objektif ve doğrudan doğruya konu ile ilgili yazılar olduklarından, din sorununa bir katkıda bulunmamaktadırlar, bilâkis son derece objektif olduklarından, olumsuz anlamda kabul edilmelidirler. Şayet çiftçiye, çobana, aveyra ve balıkçıya bırakılan hisseler küçük, mâbet işçisinin eline geçen tayın çok az olur, buna karşılık ruhban sınıfının mutfağındaki yemekler veya saray sofrası zengin olursa, dinî inanç sarsıntıya uğrayabilir ve eğer düşman Komşu-Devlet'in İlahî Kralı savaşta galip gelir ve cesetleri üst üste yığarak bir tepe meydana getirirse, o vakit belki de kendi İlahına ve onun temsilcisi olan İlahî-Hükümdarına karşı bir şüphe doğar. Burada da bir genelleştirme ve idealleştirmeden kaçınmak zorunluğudur: *Sumer Dini*'nin birçok faaliyetlerini; resmî bir dindarlık yaratan ve onun icaplarını talep eden bir devlet dini olarak değerlendirirsek, yaklaşık olarak doğru bir görüşe kavuşmuş olabiliriz.

Fakat kralların bu mûtat ibadetleri ve din adamlarının, spekülâtif, ekonomik ve politik görüşlerle sınırlandırılmış konuşmaları ve şüphesiz İlahın kendisinin de komşu mâbet nazarında pek az, hatta hiç önem taşımamasına karşılık, bizzat halkın içinde yaşayan ve doğrudan doğruya, toprağa, tabiata ve kozmik güçlere sıkı sıkıya bağlı, ilâhların şaşkıncu çokluğu neticesinde, diğer bir dinî inanış şekli daha vardır; filizlerin yeşermesi, çiçeklerin açması ve solması, üreme, doğum ve ölüm, her yıl tekrarlanan bir dinî öğüt gibidir, o halde insanın, hayvan ve bitkinin ezeli ve ebedî ölümünden, aynı zamanda öbür dünya için de bir ders alınmakta ve bundan hayatın tefsiri, yeryüzünün ustaca idaresi ve yaratılanlara mahsus mukadder sonu ümit ile beklemek için bir güç meydana gelmektedir. Burada Sumer Dini'nin temelde yatan özüne rastlıyoruz, bu öz ise, şehirden şehire değişmeyen, bilâkis zaman zaman Sumer'in meydana getirdiği, kalıcı ve dinî tezahürleri bakımından da tabii olan dinsel temellerdir. Bununla, *İnanna*¹¹ - *Dumuzi*¹² veya *İştar* - *Tammuz* diye de isimlendirilen tasavvur sistemini kastediyoruz; bu inanç şeklinin en yüksek ifadesi *Heilige Hochzeit*¹³ törenleridir. Onun verdiği dersin izahı, ebedî kanun

11 Sumer'in en önde gelen İlahelerinden, Ana İlahé Aynı Eser s. 14 v.d.

12 İnanna'nın sevgilisi, Kutsal Çoban, Efsanevî Kahraman, daha sonra Bitki İlahı oldu. Aynı Eser s. 52 v.d.

13 Kutsal Düğün, İlahî Düğünü. Aynı Eser. s. 31 v.d.

olan “ÖL ve OL” dur. Burada, kaderin değişmez ve çok sağlam bir güç olarak, en büyük önemi taşıdığı açıkça bellidir ve aslında bu kader inancı, *Sumer Dini*’nde diğer bir sınırlayıcı cüzdür. *An*¹⁴ ve *Enlil*^{14a} dünyanın kaderini çiziyorlar, onların hükmedişlerine akıl ermiyor, dualar, yalvarıp yakarmalarla onları durdurmak mümkün olmuyor: diğer ilâhlar bile, ekseriya bu iki *Baş İlâh*’ın kararları karşısında güçsüz kalıyorlar; bir vakitler Ur (şehri) için yapılan şikâyetinde yer aldığı gibi: “*Emirlerini değiştirmeye alışmamışlar.*” Sumer Dini, ilâhların rastladıkları yerde ızdırıp ve sıkıntı yaratan hükümlerini, ilerde semitik dünyada (*Sâmi*’lerde) görüleceği gibi, insan günahlarının cezası olarak göstermek yolunu tutmamıştır, uzaklarda bulunan Büyük İlâhlar, âciz insanları irade ve arzularının dışında idare ediyorlar, körü körüne kur’a hekiyorlar, dünya mahlûklarına ise sadece katlanmak, ağlayıp sızlanmak kalıyor. Her ne kadar, daima yeni denemeler yapıyorsa da, mâbet inşası ve kurban kesme, adaklar, ilâhiler ve dualar ile ilâhların lûtfuna mazhar olmak, beşer ibadetinin en yüksek dereceye erişmesi için -mâbetlerde kutsal heykellerin fasılasız devam eden duaları ile- herhalde kadere uygun bir tesir yapabilmeyi ümit etmek, insanlara mahsustur.

Sumer’lerin hangi Tanrıları beraberlerinde getirdikleri, hangilerini kendilerine mal etmek üzere *İki Nehir Memleketi*¹⁵’nde bulmuş olduklarını bilmiyoruz. *Obet - Medeniyeti*^{15a} *Boğa* ve *Ana İlâhlıkları*’nı biliyordu ve her ikisi de, Sumer’lerin ilk çağlarında derhal hâkim duruma geçmişlerdi. *Terra-kotta*¹⁶’dan yapılan *Boğa* ve *Ana İlâhe* figürleri çok miktarda bulunmuştur; sonuncular zarif şekiller olup, avret yeri tüyleri üçgen biçiminde hakkedilmiş, göğüsler belirtilmiş fakat aşırılığa kaçılmamıştır, sol göğsün önünde kucakta, ekseriya emen bir çocuk bulunur,-ve en garibi ise, üzerinde kedi başma benzetildiği açıkça belli olan bir nevi peruk bulunan, 14-16 cm. boyundaki küçük figürün başıdır. Burada hayvan şeklinde dişi şeytan ile, *Magna Mater* (Büyük Ana) arasında, daha önce rastlanılmamış tuhaf bir bağlantı kurulmuştur, fakat daha sonraları relief ve silindirik şeklinde mühürler üzerinde, yürüyen sığırlar, keçi ve koyun kümeleri, bazen sığırların üst tarafına yukarıya, yemleri olan arpa başakları resmedilmiştir. Bunlar bir ağula, veya üzerinde *İnanna*’nın amblemi olan kamış demetinin bulunmasından, *Ana İlâhe*’nin mâbedi olduğu an-

14 Gök İlahı. Aynı Eser s. 13 v.d.

14a Önce Rüzgâr İlahı sonra Memleketler İlahı oldu Aynı Eser s. 21 v.d.

15 Dicle ve Fırat ıhırlarının suladığı Mezapotamya

15a Obed şehri civarında kurulan Medeniyet M. Ö. IV. Bin’in ortaları Aynı Eser s. 124

16 (İtalyanca), özel karışımı olan, fırınlanmış balçık Aynı Eser s. 176.

laşılan bir binaya doğru gitmektedirler. Bu sürüler, ebediyyen genç kalmanın ve bereketin sembolü olan kutsal sürülerdir; ve *Inanna*'ya ait oldukları için de, üzerlerine onları koruyan, yiyeceklerini temin eden, *Inanna*'nın sevgilisi *Kral Çobanı* kanat germiştir. Sumerler sonrası *ilk Devir*, bu kişiden meydana gelen "*Kahraman*", "*Cengâver*", "*Çoban Kulübesinin Sahibi*" veya "*Ağul Sahibi*" gibi dinî kasidelerle doludur; ilk hikâyelerin birçok yerinde, sığırlara, koyunlara veya keçilere başak uzatırken, yahut stilize edilmiş hayat ağacının rozet çiçekleri ile süslü dallarını, otlatmak için aşağıya doğru eğerken, fakat aynı zamanda, arslanla nasıl savaştığını ve sürüleri onun saldırısından koruduğunu gösteren sahnelerde "*Ağ elbise İçindeki Adam*" olarak görülür. Hemen sonra bu sahne sembolikleşir: *Kutsal Çoban* sığırları bağrına basar ve onları hücum eden arslana karşı korur; hayat söndüren güce karşı, "*Boğa İnsan*" şeklinde "*Arslan Canavar*"ına karşı savaşır, hurma ağacı şekline girerek, üzerine doğru sıçrayıp, yapraklarını yiyen iki keçi arasında durur ve bazen de bizzat *Inanna*'nın kendisi asil zevce olarak, hayat ile ölüm arasındaki mücadeleye katılmak için ortaya çıkar: önünde diz çökmüş olan kutsal kahramanı pençeleri ile parçalamak isteyen arslanı, kuyruğundan tutup geriye doğru çeker. Efsanelerle dolu *İlk Devir*'de, *Uruk - Kullaba*'nın Kralı ve *Inanna*'nın dostu olan ve zamanla *Vegetationsgott*¹⁷ rolünde görülmeye başlayan bu kahraman çobanın adı *Dumuzi*'dir. *Dumuzi*, yaz sıcağında kuruyup yok olarak *Yeraltı Dünyası*'na inen, fakat ilkbaharda *Ana* ve *Aşk İlâhesi*'nin kurtarışı ile tekrar hayata dönen ve sonra klâsik ismi *Adonis*¹⁸ olan, çok sayıda ilâhî varlıklardan ilki olmuştur. *Ön Asya* bozkırlarının, yaz kuraklığında solup yok olması, fakat kış yağmurlarından sonra kısa bir müddet için tekrar çayırlar ve zarif çiçeklerle bezenmesi gibi, ilâhî savaşçı da, ilk filizlerle tekrar hayata dönmek üzere, öldürücü güçler karşısında solar. Sonra tarlada, sürülerde, kırlarda ve şehirlerdeki insanlarda, hayat tekrar uyanır; bunun ve ilâhî düzenin tekrar kurulmasının sembolü ve aynı zamanda garantisi, *Gençlik İlâhı* ile, *Yüce Ana*, *Toprak-Bereket* - ve *Aşk İlâhesi Inanna-İstar*'ın evlenmesidir. - *Dinler Tarihi*'nde bu sahneye "*Heilige Hochzeit*" denilir.

Bu "*Mythus*"¹⁹, eski Sumer Dini'nde, ağıtlarla yaz kuraklığı zamanına, neş'eli şarkılar ile de evlenme mevsimi olan ilkbahardaki Yeni Yıl Eğlenceleri'ne hükmeder. Bu eğlenceleri, kendisine zevce seçmek için bir vesile olarak be-

17 Bitki İlâhı Aynı Eser, s. 86.

18 Tabiat İlâhı, Yunan Mitolojisi'ne göre Aphrodite'nin yakışıklı sevgilisi

19 Efsane, mit

nimsemeyen hiçbir Şehir İlahı ve adı, ister *Nintu*²⁰, *Ningal*²¹, *Ninsun*²², *Nisaba*²³, *Mach*²⁴, *Ninchursag*²⁵, *Baba*²⁶ veya *Geştinanna*²⁷ olsun, hiçbir Ana İlahi, aşğını ilkbahar mevsiminde otağına cezbetmek üzere, tantanalı bir şekilde karşılamaktan geri durmaz. *Badübira*²⁸ ve *Uruk*'ta²⁹ ve bazen de Nippur'da, İnanna ile Dumuzi nasıl bizzat kutsal bir çift teşkil ederlerse, Lagaş'ta da Doğum ve Bereket İlahesi, fakat aynı zamanda *Kader İlahesi* olan Baba veya Geştinanna ile *Ningirsu*³⁰, *Eşnunna*'da³¹ İnanna ve *Lugalbanda*³², *Eridu*'da³³ *Enki*³⁴ ve *Damgalnunna*³⁵ v.b. kutsal çift teşkil ederlerdi. *İsin-Larsa-Çağı*'nın³⁶ *Hymne*'leri³⁷, evlenme töreni hazırlıklarını tasvir ederler: Mabedin sapa bir bölümünde veya *Zikkurat*'ın³⁸ tepesinde, sedir ağacından, *Lapislazuli*³⁹ ve altından yapılmış, içerisi yeşillerle süslenmiş ve yine taht biçiminde koltuk ve yatak bulunan bir gelin odası hazırlanır, İlah ve İlahiye yıkanılır, kutsal yağ ile yağlanırlar, kıymetli mücevherat takarlar, müzik sesi işitilir ve kutsal bir ziyafet yemeği yenilir, - bu *Symposion*'a⁴⁰ silindir şeklindeki mühürlerde, kutlama levhalarında sık sık rastlıyoruz. Birleşme, merasime katılan inançlı kişilere, bereket ve yeni bir hayat bahşeder; bu tören yalnız sembolik veya temsili olarak kutlanmaz, hiç olmazsa zaman zaman, ilâhlığı Dumuzi'nin yerine *İlahi Hükümdar* veya *Kral*, *İnanna*'yı da *Başrahibe* temsil etmek sureti ile, gerçekten ifa edilirdi. III. Ur Hanedanı'nın son dan bir önceki hükümdarı *Şusin*⁴¹

20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 Ana İlahi adları Aynı Eser s. 126.

28, 29 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 126.

30 Lagaş'lı İlah, Yeni Sumer Devri'nde Enlil'in oğlu olarak gösterilir. Aynı Eser s. 48v.d.

31 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 38 v.d.

32 Efsanevi Kral'lardan, sonra ilâhlaştırıldı. Aynı Eser s. 126 v.d.

33 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 24 v.d.

34 Merhametli ve çok bilgili bir İlah, Bir zamanlar İlahlar, insan neslini büyük bir tufan içerisinde yok etmeğe karar verince, Eridu'da hüküm sürmekte olan "Derin Sular İlahi", merhametli, bilgili İlah Enki, Şuruppak'ta 36000 yıl hüküm süren Kral Ziusudra'yı ikaz etti ve ona bir gemi yapmasını, bütün aile efradını, ev hayvanlarını ve diğer hayvanları içine doldurarak kurtarmasını tavsiye etti. Sumer'in Nuh'u bu ilâhi tavsiyeye uydu ve Şuruppak'ın rıhtımından açılarak, tufan denizinde yoleuluğa başladı. Aynı Eser s. 24 v.d.

35 Yeraltı Dünyası'nın sahibesi, diğer adı Ninki, Enki'nin zevcesi, en eski Sumer İlaheleri'nden birisi olarak kabul edilir. Aynı Eser s. 126 v.d.

36 Tak. M. Ö. 2150-2060 yılları Aynı Eser s. 77 v.d.

37 İlahi, dinî methiye.

38 (Babilce), basamak şeklinde kule Aynı Eser s. 13 v.d.

39 "Lasurstein" (Lâtince), mavi Lasurit ve diğer mineraller karışımı, oldukça kıymetli bir taş. Aynı Eser s. 175.

40 (Yunanca), ziyafet sofrası Aynı Eser s. 56 v.d.

41 Ur Kralı, tak. M. Ö. 1989-1980 yılları Aynı Eser s. 18 v.d.

hakkında elimizde bir ilâhi bulunmaktadır, burada bir rahibe, Kutsal Dügün'-deki sevgilisi olarak, mezkûr düğünden dolayı onu övmektedir; 1936 yılında, Uruk'ta *Eeanna Mabedi*'nin⁴² iç avlularından birinde bulunmuş ve üzerinde kitabesi olan - iki rahibeye ait bir kolye, onların da adı geçen *İlâhî Hükümdar* ile *Kutsal Dügün*'e katıldıklarını doğrulamamaktadır. Lagaş'lı *Gudea*⁴³ kitabesinde bize, Akad'lar devrinde bir Lagaş İlâhî Hükümdarı olan *Alla*⁴⁴ hakkında ayrıntılı *Ritus*'lardan⁴⁵ bölümler anlatmaktadır, bir süre önce keşfedilen bir heykelinde, kendisinden "*göttlicher Braeutigam*"⁴⁶, *Eannatum*⁴⁷ ise, akbaba şeklinde motiflerle süslü heykelinde, kendisinden "*İanna'nın sevgili zevci*" olarak bahseder; *I. Ur* ve hatta *III. Ur Kral mezarları*, bu çağın hükümdarı için de aynı geleneğin kullanıldığını isbat ederler. "*Hirodote der Götter*"in⁴⁸ de bu Rit'lerden dolayı İnanna ile ilgili olduğu ve aynı şekilde, *Dumuzi*'nin *Tammuz* olması gibi, krallar da şimdi artık dünyevî âlemin tesir sahasından ayrılmış olmaktadır; onların da *Dumuzi* gibi *Yeraltı Dünyası*'ndan tekrar geri dönebilecekleri hesaba katılmaktadır. Hatta teb'alarına, öldükten sonra kendileri ile buluşmak sureti ile, onların da bu mazhariyetten istifade edebileceklerini bildirmişlerdir. - *Kuyu Mezarlar*'da bulunan kütle halinde definler ve sonradan yapılan ilâveleri doğru olarak değerlendiriyorsak, *I. Ur Hanedanı Devri*'nde bu şekilde düşünüldüğü açıkça anlaşılmaktadır. Sumer Kralları'nın *III. Ur Çağı*'nda ilâhlaştırılmalarının sebeplerinden birisi de burada bulunmaktadır.

İbadetlerin, güç anlaşılır, karanlık bir esrar perdesi ile kuşattığı, *Toprak, Üreme, Doğum, Ölüm, Çürüme* ve *Tekrar Diriliş Tanrılıkları*, Sumer'ler üzerinde, her devirde gücünü ve itibarını korumuştur. İnanna'nın çeşitli neveleri olan ve bu suretle *Magna Mater*'in tipik karakter özelliklerini taşıyan çok sayıda *Ana İlâhelikleri*'nden daha önce bahsetmiştik, bunlar arasında, *Eşnunna*'lı *Bereket Tanrısı Abba*'yı, *Tahıl Tanrısı Aşnan*'ı ve toprakla ilgili diğer birçok Tanrıyı biliyoruz. Bunların içerisinde, Sumer'lerin özel olarak *Meslamtaea* dedikleri *Nergal* de vardır, önceleri *Çoban* ve *Tarla İlâhi* idi, sonra Savaş,

42 İnanna'nın büyük mabedi, Sumer Devri'nin hemen hemen bütün büyük Hükümdarları'nın (Cyrus'a ve Seleuciden'lere kadar), ilâve tesislerin yapımında katkıları olmuştur. Aynı Eser s. 13 v.d.

43 Lagaş Kralı, ilerde (106 no.da) bilgi verilecektir.

44 Lagaş'lı Ensi (İlâhî Hükümdar) Aynı Eser s. 85 v.d.

45 Ritual (Lât), İbâdet Töreni, formaliteleri, an'aneleri Der Sprach-Brockhaus, 6. baskı Wiesbaden, 1954 s. 555.

46 İlâhî güveyi.

47 Lagaş Kralı, tak, M. Ö. 2450 yılları Aynı Eser s. 17 v.d.

48 (Yun.) İlâhlar'ın mabet fahişesi Aynı Eser s. 175.

Veba ve Tahrip Getirici oldu ve nihayet âdeta, Yeraltı Dünyasının bir Güçlüsü sıfatı ile, *Gilgameş*'in⁴⁹ arkadaşı *Enkidu*'nun geçici olarak serbest bırakılması için, *Enki*'nin emrettiği bir duruma geldi. Ve bizzat *Ölümler Ülkesi*'nin *Kraliçesi* ve *Nergal*'in zevcesi olarak kabul edilen; Derinlik İlâhları olan 600 Anunnaki ile çevrelenmiş ve "*Dönüşü olmayan Ülke*"de, ölümlerin ruhları üzerinde insafsızca hüküm süren *Ereškigal* da vardı. Sonraları, sosyal düzenin koruyucusu olarak övülen *Tanrıça Nanşe* de sınıflamaya girmektedir, çünkü o da aslında *Kanallar* ve *Akarsular Tanrıçası* idi.

Fakat *İnanna*'nın toprakla ilgili inanç çerçevesi içindeki durumu, asıl köküne bağlı kalmamıştır. Adının anlamı "*Göklerin Sahibi*" dir, *Uruk* şehrinde bulunan *Eanna Mabedi*'nin adının da "*Gök Evi*" olması gibi; İlâhbilim onu, eskidenberi *Uruk*'ta tapılan Gök Tanrısı An ile ilgili buluyor, *Venus yıldızı* sembolü olmuştur, *Tevrat*'ta da *Iştar*, *Gök İlâheliği*'ne bir geçiş olarak ortaya çıkar. Böylece o, *Semitik Çağ*'da (Sâmileler Zamanı) *Staatsgottheit*⁵⁰ olarak ön sırada yer alan, *lichten Götter*⁵¹ dizisine katılır. Şüphesiz, Sumerler de, ilâhlarını yalnız toprak ile ilgili çevreden seçmemişlerdir: tâ başlangıçtanberi, kişileştirilmiş kozmik güçler de, aynı şekilde *Tanrılar Topluluğu* (*Pantheon*)'nda yer alırlar. Bunun ile ilgili olarak, eski Sumer'lerde *İlâh Üçlemesi* (*Teslis*) -en eski *Üçlü Gök Gücü*-'nden söz edilmelidir, bunlar *An*, *Enlil* ve *Enki*'den meydana gelir ve *Gök*, *Toprak* ve "*Yeraltı*"nı içine alır: Çünkü *Enlil*'in *Yeryüzü Alemi*'ne hâkimiyeti, bir *Fırtına İlâhı*'nın üstünlüğüdür ve herşeyden önce, toprakla ilgili görülen *Enki* ise, *Yeraltı Dünyası*'nın değil, bilakis "*Alt*"ın, üstünde yer küresinin yüzmekte olduğu düz tabakanın hemen altında yayılan ve *Yeraltı Suları*'na erişerek, kaynak ve nehirleri besleyen "*Derin Sular*" ve "*Tatlısu Okyanusu*"nun Tanrısı'dır.

Gökyüzü'nün şahıslştırılmış ifadesi olan *An* ve *Uranos*, İlâh Kavramı içerisinde kabul edilen ve bir yıldız şekli içine çizilen *Gottesdeterminativ*'e⁵² benzeyen bir sembol olarak gösterilmiştir, şüphesiz bu kavram zamanla soyut hale gelmiştir, fakat yine de çok eskidir, *Şuruppak*'ın⁵³ eski İlâhlar listesinde ilk sırayı işgal etmektedir. Bilgimizin hudutları dışında, büyük ve heybetli

49 Şark'ın en büyük destanı olan, *Gilgameş Destanı* (*Gilgameschepos*)'nun kahramanı, *Ninsu*'nun oğlu, *Dumuzi*'nin halefi, Koruyucu Kahraman, ölümsüzlüğü arayan Yiğit, *Uruk* şehrinin muazzam surlarını yaptığı sanılan efsanevî Kral Aynı Eser . 41 v.d.

50 Devlet İlâhhığı Aynı Eser s. 127 v.d.

51 Işık Tanrıları Aynı Eser s. 127 v.d.

52 Keilschrift denilen Sumer çivi yazısında Tanrı sembolü olarak kullanılan işaret Aynı Eser s. 175.

53 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 14 v.d.

olarak, göğün en üst katındadır, dünya yaratıkları ona ulaşamazlar, yalnız Adapa gibi bir *Hereon*⁵⁴ veya *Kutsal Kartal*'ın kanatları üstünde göklere doğru yükseltilen *Etena*⁵⁵ tarafından görülebilir. *Enlil* ve *Enki* ile birlikte dünyayı kuran ve onun kaderini çizen bir Yaratıcı, *Gökyüzü*'nün *Kralı* ve *Ülkeler Sahibi* olarak ona dua edilir. *An*'ın bir vakitler *Şehir İlahı* olduğu evvelâ şüphe ile karşılanmalıdır; onun Tapınakları çok uzaklarda ve muhtelif yerlerde bulunmaktadır. Sumerce *Ki*, ilerde *Semitik Çağ*'da *Antu* denilen toprak ile bir çift teşkil ederdi, hatta M. Ö. III. Asırda, *Seleuciden*⁵⁶ *Zamanı*'nda bile ona tapılırdı. Bununla birlikte, *Toprak İlahesi KI-Antu*'nun yerini, bir gözde durumun da iken, *Gök Tanrısı*'nın meşru zevcesi durumuna geçen *Inanna* aldı ve hemen, bizzat kendisi de *Gök İlahesi* oldu. Tufandan kaçan İlahlar, *An*'a sığındılar -ve memleketinin yıldızlı semasına bakan Sumerli ise, *Gök Ekvatoru*'nun, "*Göğün Tepesi*"nin" her iki tarafında bulunan yıldızların, *An*'a ait olduklarını bildirdi.

Kader Levhaları'nı elinde bulunduran, dünyanın Yaratıcısı ve kendisine zevce olarak *Ninlil* verilen *Enlil*, *Karalar İlahı* sıfatı ile, *An*'ın yanında durur. Onun astronomik önemi de aynı ölçüde büyüktür, çünkü *Kuzey Gökküresi*'nin üçte birinin 33 yıldızına hükmeder. O, korku saçan, sert ve merhametsiz bir İlahdır, tahrip edilen *Ur* şehri dolayısı ile ümitsizliğe kapılan *İlahé Ningal*'in yalvarmaları karşısında bile, kılını dâhî kıpırdatmamıştır, Fırtına ve üzerlerinden aşağıya doğru üflediği *Dağlar İlahı*'dır ve böylece *Ur Devri*'ndeberi, kum fırtınaları altında işkence çeken *Irak*'ta, daima mevcut ve değişmeyen korkutucu kudretini, hemen yeryüzüne hükmeden bir Hâkimiyet durumuna getirdi. *Enlil*'in yedi ünvanı şunlardır: Memleketler İlahı, Güvenilir Söz sahibi, Vatanın Babası, *Karabaşlılar*'ın^{56a} *Hükümdarı*, "*Bizzat kendine mahsus siması olan Kahramanların Hükümdarı*", *Ordusunu yöneten İlah ve uykusu kaçırılanlara sükûnet veren (?) İlah*. Onun sözü "*Kendi kendine coşan bir sel*"dir, "*Memleketi un gibi savuran, tahıl gibi biçen, kuvvetli bir kasırga*"dır, kilitleri ve sürgüleri açar ve tufan kopmasına sebep olan da odur. Çok nadir olarak, merha-

54 *Kutsal Kahraman, Yarı İlah*.

55 "*Çoban*", *Kiş Kralı*, acı çeken zevcesine doğum otunu aramağa çıkan, bu esnada yılan tarafından sokulup, kartal tarafından iyi edilen ve onun kanatları üstünde gökyüzüne yükselen destan kahramanı Aynı Eser s. 52 v.d.

56 "*Seleukiden*", eski Yunan Hanedanlığı, kurucusu Seleukos I. Nikator (M. Ö. 338-280)'un adı ile isimlendirilen M. Ö. 312-64 yılları arasında hüküm süren Suriye Sülâlesi'nin hâleleri, 280 yıllarında devletleri bütün Ön Asya'yı içine aldı, Hellespont'dan İndus'a kadar yayıldı; fakat daha 3. Asır'dan itibaren, Doğu'daki birçok bölgeler elden çıktı. d. Klei. Brockhaus C. 2 s. 411.

56a Sumer'ler.

metle hüküm sürdüğü de olur, o vakit sözü, ülkelerin hayat bulmasına, çimenlerin ve arparların büyümesine sebep olur, o vakit "Baba" dır, "Karabaşlılar'ın Çobanı" dır ve *Dünyayı Yaratan* olarak methedilir: "Enlil, Sumer Ülkesi'nin tohumlarının topraktan yükselmesini sağlar, göğü yerden uzaklaştırır, toprağı gökten uzaklaştırmaya karar vermiştir." Ona tapınmanın Sumer'de neden böyle aslâ kaybolmayan fevkalâde bir ilerleme kaydettiğini bilmiyoruz. Fakat bugün bile, Nippur'daki Tapınak Kütüphanesi'ne ait, *Sumer Mitolojisi* hakkında kesin bilgiler veren sayısız metinler, bunu tasdik ediyorlar, bu metinler onun, o zamanki ihtişamını ve kudretli yayılmalarını, buradan dinî ve politik ilişkilerle Fırat ve Dicle kıyılarındaki memleketlere yaptığı etkileri göstermektedirler.

Fakat halk, daha çok kendisine bilgili ve müşfik davranan bir İläha doğru yönelmektedir. Bu ise *Enki*'dir, eski Sumer şiirlerinde bulunan bir *Zyklus*'a⁵⁷ göre, ilk ilâh sayılmaktadır, o yalnız *Apsû*'nun⁵⁸ sahibi değil, aynı zamanda *İlmin Ustası* ve *Bütün San'atların Öğreticisi* olarak da değer kazanmıştır. *Waraka*⁵⁹, *Fara*⁶⁰ ve *Djemdet Nasr*⁶¹ şehirlerinin ilk metinlerinde görülür ve belki de en eski Sumer Tanrısı'dır. *Enki* derinlerde bulunan su altı sarayında uyur, hiçkimse onu rahatsız edemez, fakat dünya yaratıklarına yönelirse, o vakit onlara iyilik eder, ev inşası ve şehircilik, ziraat ve san'at öğretir. O, aynı zamanda *Kral Ziusudra*'yı⁶², kopmak üzere olan tufandan, önceden haberdar ederek, bütün insanlığın mahvını önleyendir, Kutsal Kahraman *Gilgamesh*'in, yalvararak *Enlil* ve *Nanna*'dan, *Enkidu*'yu *Yeraltı*'ndan yukarıya çıkarmalarını arzu etmesine karşılık, onların umursamaz bir tavırla reddedip hiçbir söz söylememeleri üzerine, *Enki* merhamet eder ve İläh *Nergal*'i⁶³ vazifelendirerek, *Gilgamesh*'in ölen arkadaşının *Ölümler Ülkesi* ile ilgili sorular ve cevaplar⁶⁴, için, bir süre salverilmesini temin eder. *Sular Tanrısı* sıfatı ile, *Beschwörungsritual*'lerde⁶⁵ baş rolü oynar - bizzat "*Ab-ı Hayat*" olarak hastaları iyileştirir.

57 (Yun), tekrar, müteakip, şiirde tekrar edilen mısralar, nakarat Volks-Brock, s. 896.

58 (Sum). Derin Sular, En Eski Okyanus, Tathsu Okyanusu, yer küresi bunun üstünde yüzmektedir. Aynı Eser s. 26 v.d.

59 Uruk şehrinin eski adı Aynı Eser s. II v.d.

60 Şuruppak şehrinin eski adı Aynı Eser s. 16 v.d.

61 (Cemdet Nasr), Babil'in 40 km. kuzey doğusunda, eski Mezop. şeh. Aynı Eser s.37 v.d.

62 Şuruppak Kralı, 36000 yıl hüküm sürmüştü Aynı Eser s. 24 v.d.

63 Yeraltı İlähleri'nden Aynı Eser s. 127 v.d.

64 Çeviren'in notu: *Gilgamesh*, Öbür Dünya'ya giden arkadaşı *Enkidu*'ya, Âhret hakkında çeşitli sorular sorar ve ondan ilginç cevaplar alır. Bu konuşma ilerde şiir şeklinde verilecektir.

65 Ruh Çağırma Töreni Aynı Eser s. 129.

rir, günahlardan temizler ve şeytanları uzaklaştırır, Enki Ruh Çağırma San'atı'nın Üstadı'dır. Kırk tane övücü ismi vardır, Güney Gökküresi'nin 15 yıldızı ona bağlıdır, *Ninki*, bazen de "Yeraltı İlâhesi" adı verilen *Damgalnunna*, onun zevcesidir; o da aynı şekilde en eski *Sumer İlâhları*'ndan sayılabilir.

Dünyayı yaratan ve kader çizen İlâhlar'ın sembolü *Üç Yıldız*'a, diğer kozmik varlıklar da katılırlar, bunların arasında *Güneş* ve *Ay Tanrıları*nı da zikretmek gerekir. Göz kamaştırıcı güneş ışığı ve yaz aylarının dayanılmaz sıcaklarının, pek kısa süren çiçek açma mevsiminden sonra, balçıklı toprağın bitkilerini yok etmesi, her sabah "*Büyük Dağlar*"ın ardından doğan *Güneş Tanrısı Utu*'nun eseri olarak kabul edilir, *Utu* önceden tesbit edilen, yabancı diyarlardan ve derinlikleri *Büyük Gök Tanrıları*'nı tanımamış olan engin denizin üzerinden geçen yolunu tamamlayıp, nihayet gece için *Yeraltı Dünyası*'na girer. İnsanlar ve hayvanlar ona karşı saygı duyarlar, çünkü o göz kamaştırıcı kudretine rağmen, insanlara karşı lütufkâr davranarak, ilkbaharda topraktan yeni hayatın fişkirmasını sağlar. Tehlikeli mesleklerde çalışanlar ona dua ederler, doğum yapan kadın da onu yardıma çağırır. Daha sonra *Adalet* ve *Kehanet Tanrısı* olmuştur, ona yalnız *Larsa*'da⁶⁶ ve kuzeydeki uzak şehir *Sippar*'da⁶⁷ değil, bil'akis Enki'nin şehri *Eridu*'da da tapılırdı. Geceleri onun temsilcisi olan *Ay Tanrısı Nanna*'nın "*Astralgott*"⁶⁸ olarak önemi büyüktür, safhaları geceleyn gökte müşahede edilmekte olup, bunlara çeşitli isimler verilmiştir: Dolunay onu "*Bol Işık Tanrısı*" olarak, hilâl ise güç sembolü olan "*Boynuz*"larını temsil eder, aynı zamanda Tanrının Gök Okyanusu'nda üzerine bindiği kayık olarak kabul edilir. *Takvim İlâhi* olarak isim yapmıştır, yeni ay zamanında, *Yeraltı Dünyası*'nda bulunduğu bilinirdi ve onun içerisinde, "*ağul ve mandıralardaki hayvanları semizleten*" bir *Bitki Tanrısı*'nın da mevcut olduğu görülmüştür. *Ur Tanrısı* olarak, zevcesi *Ningal* ile birlikte, bu şehrin Hükümranlığında, ünü şüphesiz çok geniş bir alana yayılmıştır.

Arazi, birçok birbirine dikey su kanalları ve bentlerle bölünmüş olup düzdür, bütün bu yerler Tanrıların öz malıdır, onların ikametgâhları ise, üçüncü defa su baskınına uğrayan, uçsuz bucaksız ilkbahar yeşillikleri, sonra da kavurucu yaz sıcaklığının etkisi ile, gri sarı bir renk alarak kuruyan ovanın muhtelif yerlerinde tesis edilen şehirlerin evleri ve surları dışındaki kutsal tarlalarda bulunmaktadırlar. Merkebi ile yola çıkan bir yolcu, bahçelerin, mezru tarlaların,

66 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 12.

67 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 16.

68 Yıldızlarla ilgili Tanrılara verilen ad. Aynı Eser s. 130.

ağlarda bulunan sığırların ve otlaklardaki koyunların, gelişmelerini kime borçlu olduklarını biliyor ve kıyı setlerinde inşa edildikten sonra, kanallardan denize açılan ve bu şekilde kurak memleketin üzerinde yelken açmış gibi görünen ve kıymetli hamulelerini rıhtıma taşıyan gemilerin kimin malı olduklarını da tahmin edebiliyordu. Şayet bu yolcu, şehrin kapısından girerek, penceresiz, ve balçuktan yapılmış tuğlalardan inşa edilen surlarla çevrili sokaklarda gezinirse, o vakit papazın, kurbanı veya ibadeti hatırlatan melodik çağrısını işitir: O, burada yüce zevcesinin yanında hüküm süren *İlah'a*, yahut da kocasından üstün olarak Hükümranlığını muhafaza eden *İlâhe'*ye yakındı. Eski devirlerde her bölgenin yalnız bir mabedi bulunurdu. -*An ve Inanna'*nın iki kutsal mabedi bulunan *Uruk* şehri ise, bir istisna teşkil etmekte idi; ve daha sonra da *Bin Yılları'*nın ortalarından itibaren, tek tek *Şehir Devletleri* arasındaki ilişkiler artınca ve daha büyük devletler ortaya çıkınca, müteaddit Tanrıların dinleri de bir şehrin surları içinde yerleşmeye, belki daha sonra her cemaat tekrar kendi eski Tanrısına, gerçek anlamda, esas Tanrı olarak bakmağa ve tapmağa başladı. Ve eğer şehir yavaş yavaş küçük yerleşme merkezlerinin birleşmesi ile, *Lagaş* ve *Kiş'*te olduğu gibi büyürse, gerçi yine her oba kendi Tanrısına bağlı kahr, fakat buna rağmen onlardan birisi baskın çıkararak, *Devlet Tanrısı* olurdu. Şehirlerin sahibi olan bu ilâhi varlıklar, muhtemelen menşe itibarı ile her biri genel İlahî Güç prensibini temsil ederler ve bu şekilde de kendi memleketlerinin an'ane ve haklarını garanti altına almış olurlar -meselâ *Lagaş'*ın *Harp Tanrısı Ningirsu*, *Urikagina'*nın⁶⁹ bozulan adalet düzenini yeniden ihya etmiştir. Önce bir varlığın belirli hatları yavaş yavaş meydana çıkar, sonra da bunlar onu karakterize ederler. Bu daha çok Erkek Tanrılar için geçerlidir; Tanrıçalar bu fertileşmeye çok az katılmışlardır, onlar aslında temel karakter olarak *Ana* ve *Aşk Tanrılığı'*nı muhafaza etmişlerdir. Bunlar biraz da yalnız, zevçlerinin eşleri olarak görünmek istediklerinden, ekseriya açık farklı karakter özelliklerine sahip olmaktan çekinmişlerdir-, o halde Enki'nin yanında bulunan *Ninki*, "*Yeraltı İlahı'*"nın yanında "*Yeraltı İlâhesi'*" olarak bulunur. *Enlil'*in yanında *Ninlil-*, yahut da kısaca şehirlerinin İlâheleri olarak ortaya çıkarlar: *Ninisinna* "*İsin'*in İlâhesi", *Ninnibrua* "*Nippur'un İlâhesi'*"dir. Fakat hepsi de Sumer Tanrıları'nın bir "*anthropomorphen Polytheismus'*"u⁷⁰ içe-

69 Lagaş Kralları'ndan, papazlığa karşı çıktı, reformcu, birçok kanallar, su yolları yaptırdı, surları tamir etti, mabetler inşa etti. Akıllı ve çok faal olan zevcesi de, hukukî ve dinî işlerde, hemen hemen zevci kadar başarı sağladı ve onunki kadar hürmet edilen bir mevkiye ulaştı. Aynı Eser s. 64 v.d.

70 (Yun), insan gibi hareket eden, düşünen, konuşan, kısaca insan şekline bürünen Tanrı'lardan meydana gelen Çok Tanrılık Volks-Brok, s. 34 ve s. 611.

risindedirler, *Kurban Sofraları*'nda kendi inayet ve lütüfları ile meydana gelmiş olan memleket hediyeleri bulunmaktadır, onlar için söylenen şarkılar ve dualar Sumerce'dir. Sedir ağaçlarını Lübnan'dan getiren tacir, yahut da uzaklardan, *Küçük Asya*'nın *Kaneş* şehrinden dönen tüccar, İlahları tarafından kabul edildi: Eğer Yukarı Fırat'a kadar ulaşmış, kayıklar kendisini ve eşyalarını tekrar yurduna geri getirmişse, daha *Mari*'de⁷¹ iken, *Ünlü Din ve İbadet Şekilleri* ile karşılaşmış olabilir, fakat ancak 400 km. uzakta *Sumer Kanal Sistemi*'ne ulaştığı zaman, Barbar memleketlerinde, haydut baskınlarına karşı nefsinin müdafaa esnasında, silâhının şans getirmesini dileyen ve bunun için de kendisine şükran kurbanı vermesi gereken *Kiş*⁷² şehrinin savaşçı *Zababa*'sı⁷³ tâciri selâmlar ve *Memleketler İlahı Enlil*, *Nippur*'daki *Ekur*⁷⁴ Tapınağı'nda onu karşılar; *Ninlil mabedi Kiur*'da, "*Yeraltı Dünyası'nın Evi*", onun ziyaretini beklemektedir. Bir Fırat kanalı onu, doğuya doğru, *Adab*'a⁷⁵ kadar götürür, orada "*Yüce Ev*" *Emach*'ta *Bereket* ve *Analık İlahesi Mach* yahut da *Nintu*'ya kendini takdim eder; ziyaretimiz *Lagaş*'lı *Lugalanda*'nın⁷⁶ yaşadığı zamana rastlıyorsa, o vakit *Adab*'ın *İlahi Hükümdarı'nın zevcesi*, o devrin kitabelerinde yazıldığı gibi, sevgi ile karşılanan elçiye, *Lugulanda*'nın enerjik zevcesi *Baranamtarra*'nın⁷⁷ bir dostluk hediyesini de birlikte vermesi mümkündür. Yolculuk, *Fırat* yahut onun büyük kanallarından birisi boyunca devam eder, yolcu içinde *Sara*⁷⁸ ve *Nisaba*⁷⁹ mabetleri bulunan *Umma*'yı⁸⁰ doğuda bırakır, sağa saparak eski *Şuruppak*'ın önünden geçerek sonra *Uruk*'lu *İnanna*'nın semaya doğru ihtişamla yükselen *Zikkurat*'ı⁸¹ görünür, artık muazzam şehir surları açılır ve

71 Eski Mezop. şeh. Aynı eser. s. 50 v.d.

72 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. II v.d.

73 Savaş İlahı Aynı Eser s. 35 v.d.

74 Önce Rüzgâr İlahı "Windgott" iken, sonradan Memleketler İlahı "Herrn der Laender" olan Enlil'in Dağ Evi, "Berghaus" denilen Tapınağı Aynı Eser s. 59.

75 Eski Mezop. şeh. s. 38 v.d.

76 Lagaş Krallarından, reformcu, Urikagina'nın selefi, bunun da halefi gibi çok akıllı ve enerjik bir zevcesi vardı. Aynı Eser s. 64.

77 Lagaş'lı Kral Lugalanda'nın zevcesi, kocasının 650 Morgen (= çok eski bir alan ölçüsü, tak. 25-30 Ar Volks-Brock, s. 527) öz malı olan arazisi, kendisinin ise 250 Morgen tutarında ekili tarlası vardı, kocasına resmî ve dinî işlerinde yardım eder, bundan başka Adap Kraliçesi ile bizzat alış-veriş yapardı. Aynı Eser s. 64, 132.

78 Sargon'dan önceki Devrin İlahlarından, Tell Agrab'da bulunan tapınağı ünlüdür. Aynı Eser s. 40 v.d.

79 Yazı San'atı'nın İlahesi, III. Ur Hanedanı'ndan gelme büyük Hükümdar Şulgi kendisinden bahsederken: "Nisaba'nın bilgili Levha Yazarı" sıfatını kullanarak, ona verdiği önemi belirtmiş olmaktadır. Aynı Eser s. 66 v.d.

80 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. II v.d.

81 (Babilce), basamak şeklinde kule (mabed)

Hacı, Gök Tanrısı Anna'nın ve daha önemlisi de Eanna'nın tekrar surlarla çevrili arazisine girmek üzere iç limanda gemisini terkeder. Burada *İnanna'*ya bir adak sunar ve onun teveccühü ile karşlanır; ve belki de daha sonra *İnanna'nın* gayretli nedimleri, san'atlarını ortaya koyarak, *Batu Ülkesi'nin* bir altınma, yahut da kıymetli bir mücevherine lâyık olma fırsatını bulmuşlardır. Ve şüphesiz, *Adap Prensesi*, paketi⁸² *Lagaş'a* götürme emri verdiği için, Sumerli dostumuz yolunu değiştirerek, *Güneş İlahı Utu'nun Ebabbar'ı*⁸³ yükselmekte olan 30 km. güneydoğudaki Larsa'ya doğru yönelmiştir. Gerçi o, *Suriye Çölü'nü* kateden kızgın kervan yollarında onu yakmıştı, fakat aynı zamanda doğru ufkunun arkasında bulunan uçsuz bucaksız ovayı terketmediği zaman, ona vatan yolunu da göstermişti ve ticaretinin başarılı geçmesini ve gelişmesini sağladığı için de, Utu'ya olan şükran borcunu ödemesi, doğru bir hareket olurdu. Sabahleyin erkenden, *Lagaş'a* giden *Doğu Kanalı'na* girdiği vakit, *Larsa'nın* diğer tarafındaki bataklıklardan, su kuşlarından müteşekkil beyaz bir bulut yükseldi; omurgasız geniş botun tayfaları, taşıtı yarım gün *Shatt el-Hai'ye*⁸⁴ doğru yönelttiler, buradan yollarına devam ettiler, nihayet akşama doğru *Lagaş'ın* silueti görüldü. Savaşçı *İlah Ningirsu* ve zevcesi olan *Bereket İlahesi Baba'nın* Baş Mabedi *Eninnu*, yolcunun emri yerine getireceği sarayın yakınında bulunuyordu. Şehir zengin ve dindardı, mabetler kıymetli ziyaretlerle parlıyordu, yalnız *Girsu'nun*⁸⁵ mabedi değil, *İlähe Nanşe*⁸⁶'nin eski mabedi, "*Lagaş'ın Annesi*" *Gatumduğ'un*⁸⁷ küçük mabedi ve *Dumuzi'nin* kız kardeşi ve sevgilisi olarak hürmet edilen *Geştinanna'nın* mabedi de aynı şekilde ihtişam içindeydiler. Fakat yolcu, henüz seyahatinin sonuna varmamıştır: Botu onu *Shatt el-Hai'den* geriye doğru tekrar *Fırat'a* getirdi. Doğduğu şehir olan *Ur'a*⁸⁸ varmak için, halen önünde az bir mesafe kalmıştı. *Ur* şehrinin restore edilen mabet kulesi, çok uzaklardan, *Tanrısı Nanna'nın*⁸⁹ Hoşgeldin selâmını ona doğru ulaştırıyordu. Evi onu beklemekteydi, fakat yol onu hemen, hesap vermek ve salimen evine döndüğü için, büyük bir sevinçle kurban kesmek,

82 Çeviren'in not: Kraliçe'nin Lagaş'a göndermek istediği paket (hediye paketi)

83 "Haus des Glanzes", Parlaklık (ihtişam) Evi Aynı Eser s. 132.

84 Dicle ile Fırat'ı birleştiren kanal Aynı eser s. 72'deki harita.

85 Lagaş'ın bir bölümü, Gudea'nın şehri. Aynı Eser s. 71.

86 Sumer İlahesi, eskiden Nina diye okunurdu. Aynı Eser s. 24 v.d.

87 "Mutter der Stadt", "Mutter von Lagaş" Şehrin Anası, Lagaş'ın Anası olan İlähe Aynı Eser s. 62 v.d.

88 Sumer'in başşehri, M. Ö. 300 Yıllarında kuruldu, Hz. İbrahim'in vatani Aynı Eser s. 10 v.d. ve Volks-Brock. s. 815.

89 Ay Tanrısı, *Babilliler* bu Tanrı'ya Sin adını vermişlerdir. Aynı Eser s. 30 v.d.

şükran duasını okumak ve hediyelerini *Ay İlahı* ve zevcesi *Ningal'e*⁹⁰ sunmak üzere, saraya ve tapınağa götürdü. Fakat Ur şehrinin çok sayıdaki diğer mabetlerini de ziyaret ettikten sonra, *Ana İlahé Ninchursag*'ın *el-Obed*'de bulunan ve *Aannepadda*⁹¹ tarafından inşa edilen yeni mabedini görmek için sabırsızlanıyordu - burası, Batı Seyahati sırasında, iyi kalbli İlahé tarafından bakılmamış mıydı? Ve daha sonra, lûtufkâr *Enki*'nin *Eapsû* mabedinin yükseldiği; sâkin ve dindar Eridu şehrine varıncaya kadar, sadece iki saatlik yol alması icap etti; yola çıkmadan önce, kendisine başarı sağlayan faydalı kehânetlerinden ve içine düştüğü bütün güçlükleri yenmesi için kendisine öğretilen bilgilerden ötürü, ona (*Enki*) ve nihayet *Damgalnunna*'ya teşekkür etti. Nihayet son olarak, muazzam teras sayesinde çok daha yükseklere erişmiş olan *Basamaklı Kule*'ye çıktı: orada, bataklığın öte tarafında "*Aşağı Deniz*"⁹² duruyordu, kendisi ise 1000 km. den daha ilerde bulunan *Batu*'nın "*Yukarı Deniz*"⁹³inden gelmişti ve burada *Sumer Tanrıları*'na bahsettikleri himaye ve inayetleri için, bir kere daha şükranlarını arz etmek istedi....

Şüphesiz, bu şekilde şükür ve dualar, *Sumer'in Bin Yılı*'nda, muhtelif zamanlarda, değişik şekillerde yapılmış ve çeşitli kademeler aşmıştır: En eski çağlarda belki de sadece, "*Şehrin Sahibi*"ne dönülmüştür ve ancak İlahlık kavramı içerisinde özel karakterler meydana çıktıktan sonra, inanç sahipleri, endişelerini bu, ya da şu mabede götürmek imkânını bulmuşlardır. Fakat bir Kral, birçok şehri kendi hâkimiyeti altında birleştirir veya hatta bütün *Sumer'in Hükümdarı* olursa, o vakit *Şehir Tanrısı*, *Devlet Tanrısı* haline de gelebiliyordu, bu şekilde meselâ; *Kiş*'in İlahı *Zababa*, *Uruk*'un *Inanna*'sı veya *Ur*'un *Nanna*'sı, zaptedilen çok sayıda dinî yapıtları da ellerine geçirmişlerdir. Bununla birlikte, Sumerliler'in dinî tatbikatta gösterdikleri tolerans sayesinde, ele geçirilen bölgelerin ibadet işlerini de Başşehrin üzerine alması ile, kolay bir uzlaşma sağlanabilmiştir. Fakat buna rağmen bir Tanrı, ki bilgilerimize göre onun şehir hiçbir zaman Sumer'in politik hakimiyetini ele geçirememiştir, rakiplerinin üstünlüklerini kolayca bastırmış ve uzun bir süre için, hemen hemen bir *Sumer İlahlığı* mevkiini elinde tutmuştur, fakat onun hakkında verilen

90 Ay Tanrısı Nanna'nın zevcesi Aynı Eser s. 32 v.d.

91 Babası, I. Ur Hanedanı kurucularından olan, Yarı İlah sayılan ve 80 yıl hüküm sürdüğü hesaplanan Mesannepadda'dır. Annesi Nintu'dur. Babasının halefi olan Aannepadda hakkında az şey biliyoruz, el-Obed'de yapılan kazılar, orada İlahé Ninchursag, "Herrin des grossen Berges" Büyük Dağın İlahesi için bir mabed inşa ettiğini ispat etmektedir. Aynı Eser s. 38 v.d.

92 "Unteres Meer", Basra Körfezi (persischer Golf) kastediliyor. Aynı Eser s. 66.

93 "Oberes Meer", Akdeniz'in Suriye sahilleri (syrische Küste) önünde bulunan kısmı kastediliyor. Aynı Eser s. 66.

nihai politik hükümler, en azından şunları ileri sürer: Bu, kaderin insafsız yöneticisi ve alın yazılarının sahibi olan Enlil'dir ve yalnız soydan gelme, akıllı ve üstün bir ruhanilik sayesinde, böyle bir otoriteye kavuşabilmiştir. Bu ise, evvelâ her zorbannın şahsına uygun bir unvan sağlamaktaydı; ve hatta *Nippur*'un tasarrufunu elinde bulunduran *Lugalzaggesi*, *Sargon*, *Utüşengal*⁹⁴ gibi kimseleri memleketin meşru sahipleri haline getirmişti. Eğer kral, kendi dinine eğilir ve inşa fonuna - ve belki de ruhban sınıfının iradına - dinî bir bağışta bulunursa, o vakit diğer İlahlar da onun için rütbe ve şeref ünvanlarını esirgemezlerdi ve bunun içindir ki, kral kitabelerinde bol miktarda dinî rütbelere rastlamaktayız, Krallık yazarı bunları övmesini bilmiştir: Çünkü o, "*An tarafından üstün tutulmuş, Enlil tarafından âsa hediye edilmiş, Enki tarafından akıllı selim sahibi kılınmış, İnanna'nın sevgili eşi, Utu adı ile adlandırılmış, Ninchursag tarafından kutsal süt ile beslenmiş, Nanşe tarafından gönülden sevilmiş, Nisaba'nın Peygamberi, Ur'un bekçisi*" v.s. dir. Ve eğer daha sonra "*Sumer ve Akad Kralı*", veya hatta galibiyetle sonuçlanan bir seferden sonra, kendisine "*Dört Beldenin Kralı*" dedirtebilirse, o vakit İlahlar ve insanlar nazarında en yüksek mertebeye ulaşır ve muhteşem bir surette yenilediği mabetleri, memleketin her yanında şükranının ve aynı zamanda kudret ve zenginliğinin konuşan belgeleri durumunda bulunurlar; onun artık *Başşehrin İlahi Efendisi*'nin özel lütfuna mazhar olduğu kabul edilebilirdi. Fakat nihayet Hükümdar, *III. Ur Kralları*'nın yaptıkları gibi, ilâhî rütbeleri bizzat üzerine alır, bu yeni unvanlar içerisinde de, diğer mabetleri ve "eski" İlahlar için kurbanları ihmal etmezdi; yahut da eskinin meşhur krallarına, sonradan ilâhî sıfatlar verilerdi, meselâ *Gilgameş*'in bir selefi olarak *Uruk* tahtında bulunan ve hatta uzaklardaki *Eşnunna*'da kendisine tapılmış olan efsanevî *Lugalbanda*'ya bu sıfat verilmiştir.

Teologlar, inceledikleri konularda şuurlu bir gelişme sağladıkça, tapınma şekilleri gittikçe birbirine karışan *Sumer İlahlıkları*'nın çokluğu karşısında, onları derhal bir sisteme bağlamayı denemişlerdir. *Şuruppak* şehrinin eski okul metinlerinde, İlahlıklar hakkında ayrıntılı bir liste vardır ve eğer *Sumer İlahbilimi* henüz bu ölçüde şümulü ve sonraki Babil Devrinde olduğu gibi kesin bir sisteme bağlanmamışsa, bunun sebebi, İlahlar Topluluğunda bulunan varlıkların bir akrabalık düzeni içerisine sokulması ve *semavi Hizmetçilerle* teçhiz edilmiş olmalarındandır. Böylece *An*, *İlahların babası*; "*Muhterem Hanım*" ve "*Bereket İlahesi*" olan "*Lagaş'lı Baba* onun ve *Gatumdug*'un kızı sayılıyor; *Enlil'in oğlu Savaş* ve *Av Tanrısı Ninurta*'dır⁹⁵, *İncil* buna *Nimrod* adını verir

94 Uruk'un ilk Krallarından, memleketi yabancılardan temizlemişti. Aynı Eser s. 32.

95 Nippur şehrinin İlahı, Enlil'in oğlu ve "Enlil'in en güvenilir çiftçisi" Aynı Eser s. 118.

ve onun ismi, o zamandan bugüne kadar yaşamış ve hâlâ kullanılmaktadır, diğer bir inceleme de *Ay Tanrısı Nanna* hakkındadır, Onun veziri *Nusku*'dur ve çok sayıda *semavî Hizmetçileri* vardır, *Ningirsu* da, *Yeni Sumer Çağı*'nda *Enlil*'in oğlu olarak gösterilir. *Enki*, *Nanşe*'yi kendi kızı olarak kabul eder ve *Nehir İlahı İd*'i de kendisinin sayar, *Nammu*⁹⁶ ise, annesi olarak hürmet görür *Güneş Tanrısı Utu*, *Ay Tanrısı Nanna*'nın oğludur, zevcesi ise *Ningal*'dir. Buna mukabil, *Dumuzi Sirdu*'nun oğlu, *Geştinanna*'nın erkek kardeşi ve *Inanna*'nın sevgilisidir, *Inanna* ise, *Uruk*'ta bazen *An*'ın kızı, *Ur*'da ise *Nanna*'nın kızı olarak kabul edilir. Böylece *Sumer Teolojisi*, bir *Tanrılar Ailesi Sistemi* teşkil etmiştir, bu sistemdeki aile bağları ise, sanki *Yunan Olymp*'ine⁹⁷ bir örnek olmuştur. Ve gerçekte de, *Sumer İlahları*'nın oturdukları yere giden yol, daha çok klâsik Yunan'ın *Kutsal Dağı*'na götürüyor gibidir.

Av ganimetinin ve ilk defa yetişen tarla mahsullerinin bir kısmının, "Tanrı ile yenilen yemek" olan en basit kurban yemeğinin yapıldığı, çimen mihrap üzerine yatırılan oğlağın ilkel sunuluşundan, Sumer'in geniş mabetlerindeki inkişaf etmiş seremoniye ve *IV. Uruk Devri*'ne⁹⁸ kadar, uzun bir yol almıştır. Bu yol, Sumerliler'den, tarihten önceki devirlere kadar uzanmış olmalıdır; çünkü *İlk Çağ*'ın muazzam mabetleri dinî gelişmede yüksek bir dereceye ulaştığını ispat etmektedirler. Sumer'den önceki devirlerden kalma *Tepe Gawra* ve *Eridu* şehirlerine ait mabet dik kesitlerinden, -bu mabetlerden en küçüğünün eb'adı 4 x 4 m. dir -ve kazılarla, san'at eserlerini inceleyerek, muazzam, iyi plânlanmış ve san'at yönü iyi düşünülmüş tesislerin geliştirildiğini öğreniyoruz. Hernekadar ilerde ölçüler tekrar küçültülmüş ve odaların sayısını artırmak uğruna, plân açık ve sade hatlarını kaybetmiş ise de, bu Büyük Mabet tipi, son zamanlara kadar bu şeklini muhafaza etmiştir. Mihrap kısmı, kutsal yemek yenilen ve dinî resim bulunan en kutsal bölüm "*Zella*"⁹⁹ ve ekseriya sembolik *İlâh Düğünü Törenleri*'nin temsil edildiği sahne kısmı, geniş bölümde dik-dörtgen veya T biçimindeki avlunun baş kısmında bulunur, bunun sağını ve solunu ise, papazların ikametgâhları, depolar ve idare odaları çevreler. Mabetlerin bu şekli yanında, belki de semitik etki altında meydana gelen diğer bir şekle, ilk önce *Mesilim Zamanı*'nda¹⁰⁰ rastlıyoruz: "*Herdhaustempel*"¹⁰¹, uzun

96 Enki'nin annesi, Ana İlahé, İlahların bile bakmağa cesaret edemediği Yeraltı Suyu'ndaki sarayında derin uykusundan, oğlunu ancak o uyandırabilir. Aynı Eser s. 48.

97 Eski Yunanistan'da İlahların oturdukları dağ.

98 Tak. M. Ö. 3000-2800 yılları Aynı Eser s. 174.

99 Hücre, manastırlarda küçük oda Aynı Eser s. 110, 135.

100 Tak. M. Ö. 2600-2500 yılları Aynı Eser s. 174.

101 Ev şeklinde mabed, içinde bulunan bir ocak. mihrap olarak kullanılırdı.

kenarlardan birinin hemen hemen son kısmına yakın bir yerde kapı bulunan, dikdörtgen şeklinde bir odadır ve daha uzakta bulunan dar kenarda ise mihrap vardır. *Chafadji*'de¹⁰² bulunan *Ovalmabet*'te ise, *Kutsal Hücre*, bazen münferit olarak, fakat ekseriya avlular ve yan bölümler ile birlikte, binanın çevresinde inşa edilir. Ayrıca, içinde iki veya üç hücre bulunan tesisler de vardır, hatta *-Tell Agrab*'ın¹⁰³ *Şara Mabedi* gibi yanlarında birçok oda gurupları ve hepsinin de orta kısmında *Kutsal Hücre*'nin bulunduğu ve papazların ikmetgâhlarının meydana getirdiği bir bütün teşkil eden yapılar da vardır. Cemaat, direkler ve hücreler, sütunlar ve mozaik duvarlarla süslü hollerde toplanır, büyük hole ulaşmadan önce, müteaddit odalar ve avlulardan geçer, böylece kutsal çevreye ve kutsal kişiye adım adım yaklaştırılmış olur. *El-Obed*¹⁰⁴ yahut da *Eridu*'da gördüğümüz gibi, taştan veya üzeri bronz ile kaplı asfalttan yapılmış arslarlar, giriş bölümlerini korurlar; büyük kapılar üstünde yahut da duvarlarda bulunan büyük bakır levhalar üzerinde, Tammuz motifleri esrarengiz kabartmalar halinde gösterilmiştir, aynı motiflerden bir tanesi halen, *Aanepadda*'nın *Ninchursag* mabedinde bulunmaktadır. Üzerinde kabartma resimler bulunan sütunlar, krallara sunulan adaklar, onların savaşlarını ve kutsal yapılaşlarını anlatan raporlar, saadet ve uzun yaşama için yapılan dualar, kurban yakma ve kurban kesme kutsal yerleri, dinî konulu reliefler, silâhlar, sadaklar, vazolar, kutsal kaplar, koridorları ve avluları süslemekteydiler; *Entemena*'dan¹⁰⁵ *Gudea*'ya¹⁰⁶ kadar, yapılaşları tekrar tekrar anlatılan, papazlar, kraliçe-

102 (Şafacı) Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 38 v.d.

103 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 38 v.d.

104 Eski Mezop. şeh. Aynı Eser s. 11 v.d.

105 2400 yıllarında hüküm süren Entemena, Eannatum'un sevgili oğlu, Lagaş'ın İlahî Hükümdarı, Enlil tarafından üstün akıl bahşedilen, Nanşe tarafından kalpten sevilen, Enlil'in değişmez sözü üzerine, Ningirsu ve Nanşe'ye Tigris (Dicle)'ten "Büyük Nehir" Euphrat (Fırat)'a kadar hudut kanalı inşa etmiştir. Aynı Eser s. 17 v.d.

106 Takriben M. Ö. 2050-2000 yılları arasında, Eannatum ve Entemena'nın eski şehirleri olan Lagaş'ta hüküm sürmüş, hatta Uruk'u da hükmü altına almıştır. Vahşi Akad'lar devrinden ve Gutî Hâkimiyetinin korkunç yıllarından sonra, örnek gösterilebilecek bir sulh devresi geçirmiştir. Dinmek bilmeyen bir yazma hevesi sayesinde, hüküm sürdüğü yıllara ait hemen hemen bütün icraatını yazı ile tesbit ederek bizlere bırakmıştır. Ayakta duran ve oturan heykelleri yazılarıyla doludur. 60 cm. yüksekliğinde, baştan sona kadar tamamen yazı ile dolu balçıktan yapılmış bir silindir, birçok adak kitabeleri, bu gayretli ve iyi hükümdar hakkında bize geniş bilgi vermektedirler. Gudea'nın heykelleri; kafatasları yassı, yüzler geniş, burunlar öne doğru çıkık fakat düz, küçük bir ağız ve ince dudaklar, kısa bir alt çene, yüksek olmayan geniş bir alın ile semitik olmayan bir tip arz etmektedirler. O vakitler henüz heykeltraşlık çok yüksek bir seviyede olmamakla beraber, yine de Gudea'nın heykelleri birbirine benzemekte ve biz onları kolayca ayırt edebilmekteyiz. Aynı Eser s. 17 v.d.

liçeler ve ilâhi hükümdarların, oturan ve ayakta duran heykelleri, ön holleri ve duvarların içine yapılan gömme hücreleri dolduruyorlar veya dua pozlarında, En Kutsal Hücre'nin duvarlarında sıralanıyorlardı. Lagaş'lı Baba'nın ön avlusunda bulunan bir heykelde şunlar yazılıdır: "*Bu heykel dileğimi Tanrıya ulaştırın!*" *Gudea, Baş Mabet'e diorit*'ten¹⁰⁷ yapılmış bir heykel diktirir, kitabesinde şunlar yazılıdır: "*Tanrımın heykeline söyle!*"¹⁰⁸ Nerede bir ilâh kavramı heykel şekline konulmuş, nerde dinî relief onun yerine geçmiştir, bunun hakkında kesin bir şey söylenemez: ikisi de mümkün olabilir. Dinî relief mevcut iken, büyük boy ilâh heykelleri, o vakte kadar ne Sumer, ne de *Babil-Asur Devri*'nde bulunmuştur. Fakat onların mevcudiyeti ve ortaya çıkışları, dinî merasim alaylarında relief tasvirlerinin gösterilişi sırasında, ilâh heykellerinin de taşınarak veya bir vasıtaya bindirilerek teşhir edilmeleri ve *Urnanşe, Gudea* ve diğerleri zamanındaki yapıları hakkında verilen bilgiler ve mühür resimleri ile, doğrudan doğruya ilgilidir. Taştan yapılmış birkaç adet küçük ve önemsiz, oturan ilâh heykeli bize kadar ulaşmıştır, bir tanesi Ur Devri'nden kalma olup, Baba'nın çok kaba yapılmış bir heykelciğidir, bu heykelde İlâhe, pleli bir elbise giymiş, elleri kucağında, oturur vaziyette gösterilmiştir, *Nisaba*'nın buna benzer bir figürü, aynı pliseli elbise ile ve aynı pozdadır, fakat baş kısmı tahrip edilmiştir, -bunlar gibi basit figürler, belki de bir vakitler diğer bir ak-raba ilâh mabediinin yan taraflarında bulunan küçük tapınaklarda duruyorlardı. Eğer büyük heykeller artık mevcut değilse, bunun sebebi, bunların istisnasız olarak, altın, gümüş, mermer ve kıymetli taşlar gibi teçhizatları ile birlikte, daha sonra çapulcuların hücumuna uğramış olmalarıdır. Diğer bir dinin taştan yapılmış heykelleri, kraliçelerin ve ruhbanların resimleri, adak heykelcikleri ve buna benzer parçalar, fatihler veya haydutlar nazarında kıymetsiz eşyalar olarak, yeniden inşa sırasında, mabetlerin ve sarayların molozları arasında kaybolmuşlardır; fakat yine de meşhur ilâh heykelleri aranmış ve ruhbanlar bunları, şehrin işgali veya hücumla zaptı sırasında emniyet altına almışlar, belki ekserisi sonradan aranıp bulunmuş ve halen saklandıkları yerlerde durmaktadırlar. Fakat belki de tabii büyüklükte yapılan bu tip heykellerin, meselâ *Warka*'da bulunan mermer maske veya *Ninive*'de¹⁰⁹ bulunan bakırdan

107 (Yun). toprağın derinliklerinden çıkarılan, koyu yeşil bir taş Aynı Eser s. 175.

108 Çeviren'in notu: Gudea Başmabet'e diktirdiği heykeline seslenir: "Benim dileğimi Tanrı'nın heykeline söyle, o da bunu Tanrıya bildirsin." Orada devamlı olarak kalacak olan heykel, yine devamlı olarak, Kral'ın isteklerini Tanrı'nın heykeline, dolayısı ile Tanrı'ya iletmış olacaktır. -Böylece iki heykel birbiri ile konuşmuş oluyorlar.-

109 Yukarı Diele'de bulunan eski Mezop' şeh., bugünkü Musul'un karşısındadır. Asurlular'ın Başşehri olmuştur. M. Ö. 612 de Nabopolassar tarafından tahrip edildi. Volks-Brock. s. 550

yapılmış kral başı, en önemli kısımlarının diğer bir madde ile ustaca birleştirilmiş olduklarını açıklamaktadırlar -Warka'da rastlanan maskenin arka tarafında hâlâ mevcut olan matkap delikleri de bu keyfiyeti ispatlayabilmektedir. Herhalde bu çok büyük ilâh heykelleri, yükseltilmiş *Podium*'da¹¹⁰, başlarında boynuz şeklinde kasket veya başka bir karakteristik şapka, ekseriya vücudun üst kısmı çıplak, ilâhlar sakallı, ilâheler büyük göğüslü, -ellerinde ilâhlıklarının bir amblemini tutarak, ziynetler takmış, yarım veya bütün olarak, kutsal elbiseler giyinmiş, ayakta veya oturur vaziyette durmaktaydılar. Önlerinde bulunan kollu şamdanlarda kutsal yağ yanmaktaydı. Daha sonraki devirlerde, kutsal hücre ve şüphesiz küçük mabetlerde -muhtemelen daha küçüklerinde de -Baş İlahın kutsal resmi yanında, kutsal ailenin ve saray maiyetinin ve bilhassa ilâhî zevcenin, ayrıca ilâhın oğulları ve kızlarının, bunlardan başka belki de cariyelerin, ilâhî maiyetin erkek ve kız hizmetçilerinin, kısaca hepsi de aşağı yukarı katolik mezhebinde bulunan kutsal kişilerin fonksiyonları gibi fonksiyonlara sahip olan kişilerin boy resimleri vardı ve onlar için de aynı şekilde mihraplar yapılmıştı. Mütevazî dileğini bizzat Büyük Tanrı'ya söylemeye cesaret edemeyen sade vatandaş, havaya kaldırdığı sağ eli ile yalvararak, onlara doğru yönelirdi.

İlâhlara ibadet yapabilmek için, muayyen takdisler ve ibadet formaliteleri arasında, dinî yıkanma, yağ sürme, günahlar için kurban kesme, belirli perhizlere riayet etme, hatta daha sonraları kutsal elbiseler giyme v.s. yi yerine getirmek gerekiyordu. Bunlar vasıtası ile, doğrudan doğruya Tanrı ile buluşacak olan ceset için belirecek tehlikeler ortadan kalkmış oluyordu. Şüphesiz, sadece dinî bir hizmet için kullanılan küçük mabetler -hatta bazen özel şahısların kurdukları manastırlar- da vardı; fakat büyük mabetler uhdelere düşen çeşitli talepleri karşılamak için, daha çok eskiden önemli bir müessese olmak ve birçok *din adamı* (Sumerce: *sanga*), mabet okullarında uzun müddet eğitim görmek zorunda kalmışlardı. Uhrevî ve dünyevî kudreti üzerinde toplayan *Ensi*'nin¹¹¹ görevinin, *Sumer'in Bin Yılı*'nın ilk yarısında, yani en parlak çağında geliştiği, fakat bu gelişmenin aynı zamanda bölgesel bakımdan da çeşitli olduğu sanılmaktadır: Herhalde *Gudea* da *Ensi*'lik ve bir "*Ningirsu Rahipliği*" ni üzerine almıştı -bu icraatın gerçekten mevcut, yaşayan törelere göre mi, yoksa klâsik usullerin yeniden şuurlu olarak yaşatılmasına mı bağlı olduğunu tefrik etmek güçtür. Ekseriya *Ensi-ünvanı*'nın son zamanlarında, bunun yerine *Gouverneur*¹¹² tabiri vardı, eğer *Lagaş prensleri Bin Yılı*'nın ortalarında,

110 (Lât), sahne, sahne biçiminde yükseltilmiş zemin Volks-Brock. s. 608.

111 (Sum), "Priesterfürst", İlahî Prens, İlahî Kral, veya İlahî Hükümdar Aynı Eser s. 175.

112 Bir eyalette bulunan, vali, hâkim, kumandan gibi en yüksek devlet memuru.

kitabelerinde kendi isimlerinin yanına bir de Başrahip unvanını koyuyorlarsa- o devirde Dudu, Ningirsu rahibi demektir- o vakit, Kral'ın kilise unvanları ve hakları karşısında, Büyük Mabedin Başrahipliğinde bir rekabetin geliştiği anlaşılır. Çünkü sonuncu, yani mabedin daimî temsilcisi ve şefi olarak söz sahibi olan rahip, kurban vazifesi, dua inşadı, ilâhi terennümü ve müzik, kehanette bulunma ve falcılık, mabet idaresi, noterlik, tıp ve diğer birçok disiplinlere daha çok katıldığı için, devamlı olarak Tanrının gözü önünde bulunuyor, ibadet usullerini ve sırları daha iyi biliyor; kurban, kehanet ve ruh çağırma törenlerinde, cemaatle daha sıkı bir bağlantı kurabiliyor ve şüphesiz bundan istifade ederek, derhal mabedi için daha büyük ilgi sağlamış oluyordu. Hükümdar ve Başrahabin karakter ve şahsiyetleri, mabet-saray ilişkilerinin hiç şüphesiz çok değişik şekiller almasında büyük rol oynamıştır ve meselâ Uruk'un *Lugalzaggesi*'si yahut Ur'un *Şulgi*'si zamanında Hükümranlığın bunlarda oluşu kolayca anlaşılır. Diğer yandan, bazen de daha zayıf hükümdarlar zamanında, ruhbanlık, devletin kudret ve tasarrufu zararına olarak aşırı derecede gelişmiş ve hatta meselâ Urukagina'nın *Reform Metinleri*'nden anladığımıza göre, bizzat tahta oturmuştur. Bundan sonra, Tanrı Hizmetçileri demek olan rahipler, yoksullara ait bahçelerdeki ağaçların meyvalarını toplamaktan ve bakımlı merkez yavrularını para vermeksizin müsadere etmekten çekinmediler, bu zamanda kilise işleri için verilen ücretler de aşırı derecede artırıldı. Fakat bu şekilde gelişmeler zamanla giderildi ve önceden olduğu gibi, mabet, hukuk ve düzenin dayanağı, ilmin korunduğu bir yer ve aynı zamanda sosyal hayatın merkezi haline getirildi. Sumer, Hıristiyanlığın bütün cinsel hareketlere karşı olan malûm muhafazakârlığından prensip itibarı ile saparak hüküm veren Erotik'i de birlikte getirmişti, böylece ruhbanlık denilince, fahişeler, Bereket ve Aşk İlâheleri -bu tipler ekseriyetle dışı Tanrılıkları da temsil ediyorlardı- de sayılıyordu; bunlarla mabet umumhanelerinde olan münasebetler tamamiyle muvafık telâkki ediliyor ve böylece mabedin kasası da zenginleşiyordu. Başrahibelerden Uruk'lu *İnanna* Ur'lu *Ningal* yahut *Lagaş*'lı *Baba*, büyük nüfuzları olan yüksek şahsiyetlerdi; bunlar sembolik veya gerçek olarak rol alıyorlardı, bu ise Hükümdar'ın görevlendirmesi ve arzusuna bağlı idi; ve ayrıca *Kutsal Düğün*'ün *Büyük Merasim*'ine dahil olan *Kutsal Sahne*'de, *İlâhi Hükümdar* ile birlikte 40 yıl görev yapmış olan "*Gottesbraeuten*"den¹³ söz edildiğini de işitiyoruz, bunlar ekseriyetle, bizzat saraydan gelme kişilerdi.